

**LEIKISTÄ MUSIIKILLISEEN KEKSIMISEEN -
IMPROVISOINTI MUSIIKIN ESI- JA ALKUOPETUKSESSA**

Vilma Kivimäki

Kandidaatin tutkielma

Jyväskylän yliopisto

Musiikkikasvatus

Musiikin, taiteen ja
kulttuurintutkimuksen laitos

Kevätlukukausi 2018

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta - Faculty Humanistinen tiedekunta	Laitos - Department Musiikin, taiteen ja kulttuurin tutkimuksen laitos
Tekijä - Author Vilma Helmi Amanda Kivimäki	
Työn nimi - Title LEIKISTÄ MUSIIKILLISEEN KEKSIMISEEN - IMPROVISOINTI MUSIIKIN ESI- JA ALKUOPETUKSESSA	
Oppiaine - Subject Musiikkikasvatus	Työn laji - Level Kandidaatintutkielma
Aika - Month and year Kevätlukukausi 2018	Sivumäärä - Number of pages 24
Tiivistelmä - Abstract <p>Tarkastelen tutkielmassani musiikillista improvisointia osana esi- ja alkuopetusta erityisesti leikkipedagogiikan näkökulmasta. Olen kiinnostunut luovuuskasvatuksesta lapsen kehityksen ja oppimisen tukena. Tarkastelen erityisesti esi- ja alkuopetusta siksi, että valmistun musiikin aineenopettajan ammatin lisäksi luokanopettajaksi. Ikärajaus on mielestäni kiinnostava lapsen kehityksen kannalta: kuinka opetuksessa voitaisiin hyödyntää lapsen iälle luonnollisia piirteitä kuten taipumusta spontaaniuteen ja leikkiin? Lisäksi olen kiinnostunut selvittämään, kuinka opetus ja oppimateriaalit vastaavat luovuuskasvatuksen vahvaa painotusta vuoden 2014 opetussuunnitelmassa.</p>	
Asiasanat - Keywords Musiikkikasvatus, leikkipedagogiikka, improvisointi, esiopetus, alkuopetus, luovuuskasvatus	
Säilytyspaikka - Depository Jyväskylän yliopisto	
Muita tietoja - Additional information	

SISÄLLYSLUETTELO

SISÄLLYSLUETTELO.....	3
1 JOHDANTO.....	4
2 LUOVUUS OPETUKSESSA.....	6
3 LEIKKI JA LEIKKIPEDAGOGIIKKA.....	8
4 MUSIIKKI ESI- JA ALKUOPETUKSESSA.....	11
4.1 Esiopetuksen opetussuunnitelma.....	11
4.2 Perusopetuksen alakoulun opetussuunnitelma.....	12
4.3 Esi- ja alkuopetusikäinen lapsi musiikin oppijana.....	12
5 IMPROVISAATIO ALAKOULUN MUSIIKIN OPETUKSESSA.....	15
5.1 Improvisointi.....	15
5.2 Musiikillinen improvisaatio opetuksessa.....	17
6 HARJOITUKSET JA MATERIAALI OPPIKIRJOISSA.....	19
7 POHDINTA.....	21
LÄHTEET.....	23

1 JOHDANTO

Musiikillinen improvisaatio on mahtava osa musiikin tekemistä: se voi parhaimmillaan olla oivaltavaa, mielenkiintoista ja kommunikoivaa uuden luomista. Se voi antaa soittajalle todella tärkeitä kokemuksia omasta pystyvyydestä ja kosketuksen omaan musiikilliseen luovuuteen. Vapaa improvisaatio muiden edessä vaatii kuitenkin rohkeutta ja turvallisen ilmapiirin. Itselleni improvisointi, etenkin muiden edessä, on tuntunut vaikealta. Pidän improvisoinnista, mutta olen usein varsinkin nuorempana kokenut, että en osaa tai ole tarpeeksi hyvä yrittämään. Uskon, että tunne on monille tuttu. Esimerkiksi kesken musiikintunnin tai muun soittelun voi improvisoidun soolon soittaminen muiden kuullen tuntua todella vaikealta, vaikka haluaisikin yrittää. Kuitenkin oikeanlaisissa harjoituksissa ja turvallisessa ympäristössä olen saanut mahtavia kokemuksia jopa flow'sta ryhmäimprovisaatiossa.

Improvisointi voidaan määritellä hyvin eri tavoin kontekstista riippuen. Se voidaan nähdä esityksen luomisena hetkessä valmistelematta, tai jonkin tilanteen ratkaisemisenä mielikuvituksen ja saatavilla olevien apukeinojen avulla (Kielitoimiston sanakirja). Tässä tutkielmassa tarkoitan käsitteellä musiikillista improvisaatiota, eli musiikillisten ideoiden luomista joko esitystilaanteessa tai harjoituksissa. Olen myös kiinnostunut tarkastelemaan improvisointia leikin näkökulmasta. Leikkiminen, lapsille hyvin tyypillinen toiminta, on oikeastaan hyvin samankaltaista kuin improvisointi: keksitään "tyhjältä" juonenkäänteitä ja hahmoja, ja luodaan heille maailma ja tarina. Uskon, että leikin ja leikkipedagogiikan keinoja voitaisiin käyttää hyödyksi musiikillisen improvisoinnin harjoittelussa. Onhan improvisointikin oikeastaan musiikillista leikkiä.

Kun tarkastellaan improvisaatiota leikin näkökulmasta, voidaan huomata, että improvisointi kannattaisi aloittaa jo alakoulussa ellei esiopetuksen puolella. Uskon, että lasten spontaanisuus ja rohkeus jotka leikkiessä korostuvat, auttavat heittäytymään improvisointiin. Mikäli oppilaat ovat jo vuosia improvisoineet ryhmässä ja saaneet

onnistumisen kokemuksia, on heidän myöhemmin varmasti helpompia uskaltautua vaikkapa soittamaan kitarasoolo bänditunnilla tai lähteä säveltämään omaa kappaletta. Opetussuunnitelmakin ohjaa antamaan tilaa oppilaiden omille luoville tuotoksille sekä improvisoinnille jo alaluokista lähtien.

Aineenopettajat työskentelevät pääosin yläkoulussa ja toisen asteen koulutuksessa, mutta koska valmistun myös luokanopettajaksi, haluan keskittyä tutkielmassani esi- ja alkuopetusikäisiin lapsiin. Haluan korostaa leikin näkökulman lisäksi musiikkikasvatuksen positiivista merkitystä lapsen kehitykseen. Se tulee esiin erityisesti silloin, kun laadukas musiikkikasvatus on alkanut jo pienestä pitäen. Sisällytän tutkielmaani esiopetuksen mukaan siksi, että se on tärkeä osa kasvatustyötä, jota peruskoulussa jatketaan. Haluan myös perehtyä siihen, mitä musiikkikasvatuksen sisältöjä esiopetuksessa tulisi ja voidaan hyödyntää. Yhtenä lähteenä käyttämäni Inkeri Ruokosen teos *Esi- ja alkuopetuksen musiikin didaktiikka* (2016) oli suorastaan silmiä avaava, ja toivoisinkin että aineenopettajan koulutuksessa käsiteltäisiin syvemmin myös esi- ja alkuopetuksen roolia oman aineen opetuksessa. Kuten esiopetuksen opetussuunnitelman perusteissa (EOPS 2014, 14) todetaan;

“On tärkeää, että varhaiskasvatus, siihen kuuluva esiopetus sekä perusopetus muodostavat lasten kasvun ja oppimisen kannalta johdonmukaisesti etenevän kokonaisuuden. Laadukkaan kokonaisuuden lähtökohtana on, että opettajat sekä muu henkilöstö tuntevat oppimisen polun eri vaiheet, niiden keskeiset tavoitteet, ominaispiirteet ja käytännöt.”

2 LUOVUUS OPETUKSESSA

Avaan ensin tutkielmani kannalta tärkeitä käsitteitä. Olen pyrkinyt tarkastelemaan moniulotteisia käsitteitä laajasti, mutta pääasiassa kasvatuksen sekä erityisesti musiikkikasvatuksen näkökulmasta. Käsittelen aluksi luovuutta sekä luovuuskasvatusta.

Sanakirja määrittelee käsitteen luovuus (*creativity*) kyvyksi tehdä tai kehittää - siis luoda - jotakin uutta. Tuotos voi olla sävellys tai jonkinlainen taiteellinen teos, mutta yhtä lailla esimerkiksi ratkaisu ongelmaan, uusi menetelmä tai muu keksintö. (Karr 2018). Uichol Kim (2007) toteaa teoksessa *Creativity: A Handbook for Teachers* luovuuden oleva ihmisen erityinen ominaisuus, joka erottaa meidät muista eläinlajeista. Luovuus on sekä yksilöllinen että kulttuuriin liittyvä ilmiö, jonka avulla mahdollisuudet voivat muuttua todellisuudeksi. (Kim 2007, 11.)

Kari Uusikylän mukaan "luovuus näkyy parhaiten siinä, mitä ihminen saa aikaan." Artikkelissa *Voiko luovuutta opettaa?* (2002) hän kokoaa eri tutkimusten näkemyksiä luovuudesta. Luovuus on mahdollisuus toteuttaa itseään sekä keino rakentaa ja ilmaista persoonallisuuttaan. Luovuus ei ole vain ominaisuus, vaan ilmiö. Luovuutta tarkastellessa olisikin syytä nähdä käsite kokonaisuutena, joka koostuu luovasta yksilöstä, luovasta prosessissa ja luovasta työstä. (Uusikylä 2002, 43; Maslow 1997; Gardner 1993; Rogers 1961.)

Luovuus onkin käsitteenä monitulkintainen ja laaja, johon on vaikea löytää ytimekäs- tä ja yksinkertaisia määritelmää. Luovat prosessit ovat erilaisia ja yksilöllisiä, joten myös käsitys siitä mikä on luovaa ja millaista luovuus on, on myös yksilöllistä. Luovuuskasvatuksesta keskustellessa tämä on tärkeää pitää mielessä. Laaja ja moniulotteinen ilmiö vaatii kasvattajilta erityistä huomiota, sillä niin sen määritelmään kuin toteutukseenkaan ei voida noin vain löytää yksinkertaista ja ytimekästä ohjetta.

Uichol Kim (2007) muistuttaa, että opetuksella on tärkeä tehtävä kannustaa ja rohkaista oppilaita kokeilemaan ja oivaltamaan asioita itse. Opetuksessa tulisi pyrkiä siihen, että oppilaiden luova potentiaali pääsee käyttöön, jotta he oppivat hyödyntämään omaa luovaa ajatteluaan erilaisilla elämän osa-alueilla. Kim painottaa, että luovuuskasvatus on otettava tosissaan. Hän arvioi, että mikäli kaikkien ihmisten luova potentiaali täyttyisi, olisi maailma merkittävästi erilainen ja parempi paikka. (Kim 2007, 7.)

Tulevaisuuden yhteiskunta vaatii ihmisiltä huomattavasti enemmän luovia taitoja ja soveltamiskykyä kuin ennen. Muutama vuosikymmen sitten peruskoulun tehtävä on ollut hyvinkin erilainen. Yhteiskunnassa, jossa informaatio kulkee nopeammin ja helpommin kuin koskaan, tiedon opettamisen sijaan onkin ehkä tärkeämpää opettaa tiedonkäsittelyä, kriittistä ajattelua ja ongelmanratkaisutaitoja. Uskon, että tulevaisuuden työpaikat tarvitsevat enemmän luovia ja ongelmia ratkovia aikuisia, ja siksi koulun täytyy myös panostaa näiden taitojen opettamiseen.

Taideaineet ovat luovuuskasvatuksen kannalta tärkeitä, sillä niiden kautta luovia prosesseja käsitellään luontevasti osana opetusta. Taideaineissa tutkitaan ja harjoitellaan itseilmaisua, sekä tutustaan erilaisiin luoviin teoksiin. Kuten Kari Uusikylä (2002, 43) toteaa, luovuus sisältää kuitenkin erilaisia alueita. Yksilön luovuus yhdellä alueella ei tarkoita, että hän toimisi yhtä luovasti toisenlaisen asian parissa. Siksi olisi tärkeää, että luova näkökulma tuotaisiin esiin myös muiden oppiaineiden opetuksessa.

“Jos jo pikkulapsena on opittu siihen, että viivan yli värittämisestä tulee moitteita --, on epätodennäköistä, että kovin monen luovuus myöhemmin puhkeaisi kukkaan” (Uusikylä 2002).

3 LEIKKI JA LEIKKIPEDAGOGIIKKA

Kielitoimiston sanakirjan määrittelee leikin lasten toiminnaksi, jolla ei tavoitella erityistä hyötyä, vaan lähinnä mielihyvää. Pentti Hakkaraisen ja Milda Bredikytten teoksessa *Kehittävään leikkipedagogiikan perusteet* (2013) määritellään käsitettä useamman tutkijan näkökulmasta. Lev Vygotski määrittelee leikin kokonaisvaltaiseksi luovaksi toiminnan malliksi, joka mahdollistaa luovuuden kehittymisen muissa muodoissa. Hänen mielestään leikki on tärkeä osa lapsen kehitystä sen mahdollistaessa lähikehityksen vyöhykkeen synnyn. (Hakkarainen & Bredikyte 2013, 14; Vygotski 1977, 2003.) Samassa teoksessa esitellään myös määritelmä, joka helpottaa leikin erottamista muusta toiminnasta. Fergus P. Hughes luettelee viisi piirrettä, jotka ovat olennaisia leikissä: sisäinen motivaatio, hauskuus, ei-kirjallisuus, osallistujien aktiivisuus sekä valinnan vapaus (Hakkarainen & Bredikyte 2013, 14; Hughes 1999, 25).

Mielestäni kaikkia Hughesin mallin piirteitä voidaan pitää tärkeinä myös musiikin opetuksessa. Sisäinen motivaatio, ilo ja aktiivisuus vaikuttavat tietenkin onnistumisen oppimisen kokemuksiin. Ei-kirjallisuus ja valinnanvapaus eivät ehkä voi toteutua opetuksen jokaisella alueella, mutta niihin olisi hyvä pyrkiä. Oppilaille on tärkeää päästä vaikuttamaan esimerkiksi musiikin tunneilla esitettävään materiaaliin, ja teoreettisten sekä niin sanotusti kirjallisten asioiden tuominen käytäntöön on erityisen tärkeää oppimisen kannalta.

Leikki nähdään usein vain pienille lapsille ominaisena, mutta leikki on lapselle hyvin tärkeää vielä alakouluikäisenäkin. Inkeri Ruokonen esittääkin (2016), että leikki on lapsille sellaista toimintaa, jossa ei pyritä sopeutumaan todellisuuteen, vaan sulattamaan todellisia asioita ilman tavoitteita tai velvoitteita. Leikki on siis myös lapsen tunne-elämän kannalta erittäin tärkeää. Leikki antaa turvallisen ympäristön kokeilla ja tutkia asioita ilman paineita: leikkiessä kun ei ole oikeita tai vääriä vastauksia, vaan juoni improvisoidaan hetkessä. Näin ollen symbolinen leikki voi olla hyvä tapa

päästä käsittelemään asioita ja päästää irti tavoitteellisuudesta. (Ruokonen 2016, 37-38.)

Leikin piirteitä voidaan ja kannattaa hyödyntää koulussa, erityisesti esi- ja alkuopetuksessa. Etenkin, kun suoran opettamisen sijaan leikinomaisesta opetuksesta seuraa yleensä parempia oppimistuloksia (Hakkarainen & Bredikyte 2013, 8). Leikinomaista opetusta, tai leikin ominaisuuksien hyödyntämistä opetuksessa voidaan kutsua leikkipedagogiikaksi. Leikkipedagogiikalla ei kuitenkaan tarkoiteta sitä, että aikuinen opettaa lasta leikkimään "oikein" tai tarkkailee lapsen omaa vapaata leikkiä välillä kommentoiden.

Hakkarainen ja Bredikyte (2013) hahmottavat leikkipedagogiikan käsitettä nimenomaan kasvattajan roolin kautta. Leikin luonteen ymmärtämisen lisäksi tulee hahmottaa ohjaajan rooli leikkipedagogiikassa. Ohjaajan roolin ollessa hukassa puhutaan oikeastaan vain leikistä, ei pedagogiikasta. Leikin ohjaajan tulee ymmärtää leikin merkitys oppimisen näkökulmasta onnistuakseen sen ohjaamisessa hyvin. Kehittävä leikki on lasten ja aikuisten yhteistä, eli ohjaajakin on aktiivisesti mukana leikissä. Riippuu kuitenkin tilanteesta, kuten leikkijän iästä, leikin tyylistä ja tavoitteista, onko aikuinen yksi leikkijä, vai ohjaako hän enemmän sivusta. (Hakkarainen & Bredikyte 2016, 104-108, 140.) Improvisointiharjoituksissakin on tärkeää jättää tilaa lapselle ja hänen musiikillisille ideoilleen. Jos opettaja tarjoaa liian tarkat rajat tai esimerkiksi itse koko ajan soittaa tai laulaa mukana, voi olla, ettei oppilas saakaan kokemusta itse luomisesta.

Luova draama on paljon käytetty leikkipedagogiikan muoto (Hakkarainen & Bredikyte 2013, 114). Luova, ennalta suunnittelematon draama on hyvin pitkälti improvisointia, vaikkakaan ei välttämättä musiikillista. Niin luovan draaman kuin leikinkin tarkoitus on tuottaa tulokseksi jotakin odottamatonta, ohjaajan etukäteen suunnitteleman lopputuloksen sijaan. Tällaiset edistyneet kuvitteluleikit kehittävät erilaisia hyödyllisiä taitoja. Hakkarainen ja Bredikyte (2013) nostavat esiin yleisen luo-

vuuden tärkeisiin kykyihin, joita leikin kautta voidaan harjoitella jo ennen kouluikää. Luova improvisaatio sekä symbolien käyttö ovat esimerkkejä luovuudesta leikissä. Muita tällaisia kykyjä ovat muun muassa toisen asemaan asettuminen, motivaatio ja mielikuvitus. (Hakkarainen & Bredikyte 2013, 115.)

Vaikka leikin on todettu olevan lapsille ominaista ja luontevaa toimintaa, leikkipeda-
gogiikan merkitys korostuu entisestään nykyisessä ja tulevassa teknologian täytei-
sessä maailmassa. Monissa tutkimuksissa on nimittäin havaittu, että alle kouluikäiset
lapset eivät enää pysty vaativiin mielikuvitusleikkeihin (Hakkarainen & Bredikyte
2013, 8; esim. Bodrova & Leong 2003, 2007; Mikhailenko & Korotkova 2001). Eräässä
laajassa kansainvälisessä kartoituksessa huomattiin, että lasten kasvava median käyt-
tö on korvaamassa mielikuvitusleikit (Singer, D., Singer, J., D'Agostino, H. & De-
Long, R. 2008). Hakkaraisen mielestä lasten erityistarpeiden kasvua voidaan pitää
osittain leikin puuttumisen seurauksena. (Hakkarainen & Bredikyte 2013, 8; Singer
ym. 2008.) Mielestäni nämä tutkimustulokset ovat huolestuttavia, eikä niitä voida si-
vuuttaa. Opetuksen tulisi tukea lapsen kokonaisvaltaista kehitystä ja opettaa sellaisia
taitoja, joiden oppimiseen hän tarvitsee tukea.

4 MUSIIKKI ESI- JA ALKUOPETUKSESSA

Esi- ja alkuopetus liittyvät tiivistä toisiinsa. Esiopetus valmistaa lasta kouluun ja varmistaa, että hänellä on tarvittavat taidot ja edellytykset aloittaa peruskoulu. Luonnollisesti varhaiskasvatuksen, esiopetuksen sekä perusopetuksen tulisi muodostaa johdonmukainen kokonaisuus, eheä jatkumo (EOPS 2014, 14). Siksi erityisesti alakoulun perusopetusta käsitellessä on tärkeää tiedostaa myös esiopetuksen rooli. Jotta musiikin opetus olisi lapsen luovuutta ja positiivista kehitystä tukevaa, tulee opetussuunnitelmien lisäksi tarkastella opetusta myös lapsen, oppijan näkökulmasta.

4.1 Esiopetuksen opetussuunnitelma

Esiopetuksen tavoite (EOPS 2014) on tarjota lapselle koulussa tarvittavia taitoja ja helpottaa siirtymistä kouluun. Sen lisäksi että lapsi osaa numerot, aakkoset ja osaa sitoa kengännauhansa, hän tarvitsee myös muunlaisia taitoja. Esiopetuksessa pyritään tukemaan lapsen myönteistä käsitystä itsestään oppijana sekä kehittämään tämän positiivista minäkuva. Loruja, musisointia ja draamaharjoituksia käytetään lasten mielikuvituksen ja muistin kehityksen tukena. Vuorovaikutus- ja ilmaisutaitoja pyritään harjoittelemaan ja halutaan luoda turvallinen ympäristö näiden taitojen harjoittelulle. (EOPS 2014, 12-17). Leikki on hyvin keskeistä opetuksessa, monessa eri muodossa. Opetussuunnitelman perusteissa leikin todetaan auttavan lasta hahmotamaan maailmaa ja oppimaan uutta. Oppimismotivaatio vahvistuu kokemuksellisten ja toiminnallisten harjoitusten avulla. (EOPS 2014, 28.)

Musiikillisen toiminnan tulisi esiopetuksessa olla monipuolista ja mielenkiintoista, jotta se vahvistaisi lasten suhdetta musiikkiin ja kiinnostusta sitä kohtaan. Lasten omiin musiikillisiin taitoihin tutustutaan musiikin tuottamisen (laulun, soiton) kautta, sekä liikkeen ja tanssin avulla. Esiopetuksessa pyritään tutustumaan eri musiikkityyleihin ja soittimiin, sekä äänen erilaisiin ominaisuuksiin kuten sointiväreihin. Laulujen opetteluun lisäksi musiikin parissa erityisesti leikitään, kokeillaan ja improvisoidaan. (EOPS 2014, 32.) Nimenomaan leikillisen opetuksen kautta pyritään siis herät-

telemään kiinnostusta ja innostusta musiikkia kohtaan sekä tarjoamaan kokemuksia yhdessä tekemisestä.

4.2 Perusopetuksen alakoulun opetussuunnitelma

Perusopetuksen opetussuunnitelmassa mainitaan jo 1–2 vuosiluokkien tavoitteissa musiikin luova tuottaminen ja improvisointi. Opetussuunnitelmassa kehoitetaan antamaan tilaa oppilaiden omille musiikillisille ideoille ja halutaan rohkaista oppilaita luovaan ajatteluun. Ensimmäisillä vuosiluokilla on tavoitteena tarjota oppilaille mahdollisuuksia improvisoida, vuosiluokilla 3–6 pyritään jo kannustamaan oppilaita improvisointiin ja omien tuotosten esittämiseen. Improvisointi ja säveltäminen ovat aiempaa suuremmissa roolissa opetussuunnitelmassa, ja ovat mukana musiikinopetuksen tavoitteissa heti koulun alusta lähtien. Musiikin opetuksessa ”oppilaiden ajattelua ja oivalluskykyä kehitetään tarjoamalla säännöllisesti mahdollisuuksia äänen ja musiikin parissa toimimiseen, säveltämiseen sekä muuhun luovaan toimintaan.” (Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet POPS 2014, 141-142 & 263-266.)

Luovuuskasvatus, ja erityisesti säveltäminen ja improvisointi ovat siis suuressa roolissa uudessa opetussuunnitelmassa. Uskon, että luovuutta ja omien tuotosten esittämistä korostava opetus kannustaa myös oppilaita omiin vapaa-ajan projekteihin, joiden parissa kuitenkin suuri osa oppimisesta tapahtuu.

4.3 Esi- ja alkuopetusikäinen lapsi musiikin oppijana

Esi- ja alkuopetusiässä lapsen maailma on murroksessa: siirrytään leikin maailmasta koulumaailmaan, joka on tavoitteellisempi ja asiapitoisempi, toteaa Ruokonen (2016). Kuusivuotias on myös sosiaaliselta kehitykseltään sellaisessa vaiheessa, että hän alkaa muodostaa käsitystä omista kyvyistään. Ajatteluun alkaa tulla tavoitteita ja suorituspaineita: lapsi haluaa onnistua ja suoriutua ”oikein” kohtaamistaan haasteista. Tällaisessa iässä on äärimmäisen tärkeää tukea ja kannustaa lasta, jotta hänen käsityksensä omasta pystyvyydestään kehittyvät positiiviseen suuntaan. Siksi on tärkeää,

että koulussa oppilas saa omalle tasolleen sopivan haastavia tehtäviä. Kouluiässä kokemus omista taidoista nimittäin määrittää paljon myös lapsen kokonaisvaltaista käsitystä itsestään: olenko hyvä vai huono. (Ruokonen 2016, 6, 36-37.)

Tässä kehitysvaiheessa taideaineilla on erityinen rooli. On tärkeää tarjota niille lapsille, joille juuri oikein suoriutuminen on tärkeää, sellaisia tehtäviä ja oppimisen muotoja, joissa oikeita vaihtoehtoja on useita. (Ruokonen, 2016, 36; Holt 1997.) Taide ja musiikki mahdollistavat yhteyden kuvitteelliseen maailmaan ja leikkiin, sellaisiin haasteisiin missä ei ole yhtä tiettyä oikeaa vastausta, vaan kaikki ratkaisut ovat hyviä. Opettajan on tärkeää tukea lasta emotionaalisesti musiikillisessa ilmaisussa, ja osoittaa taideilmaisun monimuotoisuus. Ruokonen toteaaakin, että kun opettaja on rohkea ja luovasti toteuttaa itseään, hän voi innostaa lapsen seuraamaan mukana ja todella kiinnostumaan musiikista. (Ruokonen 2016, 16, 37.).

Jo alle kouluikäisinä lapset osaavat paljon lastenlauluja ulkoa. On myös lapselle tyyppillistä keksiä itse omia lauluja tai esimerkiksi muunnella tuttujen kappaleiden sanoja. Kuitenkin jo viisivuotias voi alkaa tarkastella lauluaan itsekriittisesti ja spontaanius on vaarassa kadota lapsen välttää niin sanotun virheen tekemistä. Spontaani laulaminen ja improvisointi voikin Ruokosen (2016) mukaan tässä iässä vähentyä ja jopa loppua, mikäli siihen ei kannusteta. Ruokonen kehottaa tuttujen yhteisten lastenlaulujen rinnalle yhteisiä leikkejä, joissa lapsi pääsee itse improvisoimaan ja tuomaan esille omia ajatuksiaan musiikin ja laulun avulla. (Ruokonen 2016, 37.)

Uusi opetussuunnitelma siis korostaa improvisointia ja musiikin luovaa tuottamista enemmän kuin aiemmin. Koska länsimaiden musiikin opetuksessa on ehkä ollut tavallisempaa toistaa tuttuja lauluja yhdessä kuin luoda uutta (Ruokonen 2016, 42), olisi erittäin tärkeää aloittaa improvisointiin sekä omaan luovuuteen tutustuminen jo esi- ja alkuopetuksessa. Näin lasten luontaisesta spontaaniudesta, leikistä ja mielikuvituksesta voidaan hakea tukea, eikä uskallusta heittäytyä tarvitse ehkä etsiä niin pitkään. Tällaiset luovat harjoitukset ovat myös nimenomaan niitä tehtäviä, joissa ei

ole yhtä oikeaa vastausta, joita Ruokosenkin (2016, 43) mielestä kouluun aloitteleva lapsi tarvitsee:

“Lapsi on alusta alkaen osallistuva, kokeileva ja ääniä tutkiva muusikko, joka tekee havaintoja, ilmaisee itseään ja luo uutta. Tätä lapsessa luontaisesti olevaa luovuutta tulee vaalia erityisesti koulun aloitusiässä”.

Myös sosiaalisen kehityksen kannalta yhdessä leikkiminen, musisoiminen sekä luova tuottaminen ovat tärkeitä. Sosiaalinen kehitys luonnollisesti tapahtuu parhaiten ryhmässä. Yhdessä musisoiminen opettaa monenlaisia musiikillisia taitoja, mutta sen lisäksi myös tärkeitä ulkomusiikillisia taitoja. Ryhmässä musisoiden opitaan odottamaan omaa vuoroa, kuuntelemaan toisten soittoa sekä eläytymään muiden ilmaisuun ja samalla muiden tunteisiin. (Ruokonen 2016, 37.) Yksi ryhmässä musisoinnin tärkeimpiä piirteitä onkin muiden kanssa kommunikointi ilman puhetta eleiden, musiikin ja katsekontaktin avulla. Lisäksi toisten improvisoinnin tai sävellysten kuunteleminen voi opettaa arvostamaan muiden taidetta sekä kunnioittamaan erilaisia näkemyksiä.

5 IMPROVISAATIO ALAKOULUN MUSIIKIN OPETUKSESSA

5.1 Improvisointi

Erkki Huovisen teoksessa *Musiikillinen improvisaatio – keskustelunavauksia soivan hetken kulttuureihin* (2015) määritellään improvisaation käsitettä muun muassa etnomusikologia Bonnie Wadea lainaten: ”Improvisaatio on tulos siitä, että muusikko toimii suhteellisen joustavasti musiikillisen materiaalin kanssa esityksen aikana”. Muusikko voi myös toimia joustavasti suhteessa kanssamusisoijiin tai yleisöön materiaalin sijaan. (Huovinen 2015, 6; Wade 2004). Usein puhekielessä improvisoinnilla tarkoitetaan jonkun musiikillisen idean toteuttamista hetkessä, ennalta harjoittelematta. Tällaisia hetkiä ovat usein esimerkiksi kappaleen keskellä tapahtuvat soolot.

Improvisaatio liitetään monesti myös säveltämiseen, joka on myös musiikin luovaa tuottamista. Säveltäminen ja improvisointi voidaankin nähdä osana samaa ilmiötä tai saman prosessin eri vaiheina (Huovinen 2015, 8; Laitinen 1993; Nettle 1974). Sekä säveltäessä että improvisoidessahan pyritään keksimään jokin oma musiikillinen idea. Suurin ero näiden välillä on nähdäkseni se, että improvisoitu teos elää vain esityshetken eikä koskaan toistu ihan samanlaisena. Säveltäminen taas on pidempi prosessi, jonka tuotos usein taltioidaan ja pyritään toistamaan jokseenkin samanlaisena.

Tarkkaa rajaa improvisoidun ja ei-improvisoidun musiikin välille on vaikeaa vetää, eikä se ehkä ole tarpeellistakaan. Sibelius-Akatemian professori Heikki Laitinen kuvaa improvisointia ennen kaikkea näkökulmana esitettävää musiikkia kohtaan. Kuulija ei voi tietää uutta materiaalia kuullessaan onko esityksessä improvisaatiota – vain muusikko itse tietää mikä on improvisoitua ja mikä ei. (Laitinen 1993, 32.) Usein improvisointi liitetään tiettyyn musiikin lajiin, useimmiten jazziin, mutta en halua rajata tässä tutkielmassa improvisaatiota mihinkään genreen tai soittimistoon. Koulussa kuitenkin käsitellään musiikin eri tyyllilajeja monipuolisesti, ja mielestäni on kiinnostavaa yhdistellä elementtejä eri musiikkiperinteistä. Hyvä esimerkki tästä on suomalainen perinnesoitin kantele. Moni musiikin kirja lähestyy improvisointia kanteleen

avulla, sillä viisikielinen kannel on kohtuullisen helppo soitin omaksua. Sen asteikkoa voidaan myös muokata, joten kanteleella voidaan helposti harjoitella vaikkapa pentatonisen asteikon käyttöä.

Tässä tutkielmassa määrittelyn kannalta olennaisinta on improvisoinnin luovan ja spontaanin luonteen ymmärtäminen. Mielestäni juuri spontaanius, musiikin luominen vapaasti tietyssä hetkessä, on improvisointiharjoitusten tärkein ominaisuus musiikin opetuksenkin kannalta. Improvisointi voi myös olla hyvä harjoitustyökalu luovaa tuottamista harjoitellessa. Luovaa tuottamista ja säveltämistä painotetaan opetussuunnitelmassa ja opetussisällöissä paljon, ja kuten edellä mainittiin, improvisointi ja säveltäminen ovat saman ilmiön osia. Uskon, että säveltämisen lähestyminen improvisoinnin kautta voi helpottaa uskallusta heittäytyä ja auttaa uskomaan omaan pystyvyyteen. Improvisointiharjoituksissa ei ole tavoitteena luoda valmista sävellysteosta, vaan vaikkapa joku pieni melodinen idea tai äänimaisema, joka elää esityshetken ajan ja on sitten poissa.

Kaikkeen taiteen luomiseen liittyy usein hyvin vaativa odotus siitä, että lopputuloksen tulisi olla hienoa, yllättävää ja taitavaa. Säveltäminen voi kuulostaa nuoren musiikin opiskelijan mielestä valtavan vaikealta ja suurelta tehtävältä. Improvisointiin voi liittyä paineita siitä, että soiton tai laulun tulisi aina kuulostaa hyvältä ja jollain tapaa oikealta. Esimerkiksi vaikkapa soolon soittaminen bändikavereidenkin kuullen voi olla todella jännittävää. Kuitenkin niin sanotusti naamioimalla improvisointi leikiksi kynnyks kokeiluun voi madaltua. Kun improvisoimaan uskalltaa heittäytyä ja saa sen parissa joskus onnistumisen kokemuksia, kynnyks kokeilla uudelleen varmasti madaltuu. Siksi uskon, että leikkipedagogiikan menetelmiä voidaan hyvin hyödyntää improvisaation ja säveltämisen opettamisessa.

5.2 Musiikillinen improvisaatio opetuksessa

Tampereen yliopistossa Topi Lehtomäki on tutkinut pro gradu -tutkielmassaan (2008) improvisoinnin merkityksiä alakoulun musiikin opetuksessa. Lehtomäki haastatteli neljää luokanopettajaa tutkimuksessaan pyrkien selvittämään muun muassa, mitä musiikillinen improvisaatio käytännössä on suomalaisen alakoulun musiikin opetuksessa. Hän tutki myös improvisaation asemaa musiikinopetuksen keskeisissä oppisisällöissä.

Tutkimuksessa mukana olleilla musiikinopettajilla oli improvisaatioharjoitusten käytöstä luokassa pääosin myönteisiä kokemuksia. Opettajat kokivat, että harjoitukset innostivat oppilaita ja antoivat onnistumisen kokemuksia ja rohkeutta heille. Harjoituksilla ei koettu olleen koskaan negatiivisia vaikutuksia oppilaille. Ainoat kielteiset kokemukset liittyivät opettajien omaan pystyvyyden tunteeseen sekä arvioinnin vaikeuteen. Osa opettajista myös koki, että vaikka improvisointi olisi tärkeää, siihen on vaikeaa löytää aikaa. Opetussuunnitelman laajat tavoitteet eivät heidän mielestään jättäneet tilaa improvisoinnin kaltaiselle toiminnalle. (Lehtomäki 2008, 40-44.) On kuitenkin otettava huomioon, että tutkimusta tehdessä on ollut voimassa edellinen opetussuunnitelma, jossa luovaa tuottamista ei painotettu kuten uudessa opetussuunnitelmassa. Tutkimukseen osallistuneet opettajat olivat myös olleet työelämässä jo pidemmän aikaa, joten heidän opiskellessaan opettajiksi improvisointi tai muu musiikin luova tuottaminen ei ole ollut yhtä tärkeässä roolissa opinnoissa kuin nykyään.

Lehtomäki (2008) pyrki selvittämään tutkimuksessaan myös, millä tavoin opettajat käyttävät improvisointiharjoituksia opetuksessaan. Improvisointia käytettiin työkaluna esimerkiksi isompia esityksiä valmisteltaessa: oppilaat loivat äänimaisemaa esimerkiksi näytelmän taustalle, saivat itse valita soittimen ja sillä kuvata vaikkapa jonkin hahmon liikettä. Useimmiten improvisointi nähtiinkin enemmän leikin kaltaisena kuin se ehkä perinteisesti ajatellaan. Vaikka opettajat eivät puhuneet leikkipe-

dagogikasta, harjoitukset olivat musiikillista leikkiä, jossa lapset pääsivät vapaasti kokeilemaan ja harjoittamaan luovaa ajattelua. Tällaisissa harjoituksissa tärkeinä pidettiin myös onnistumisen kokemuksia, joita niiden avulla saavutettiin. (Lehtomäki 2008, 41-42.)

Myös sillä on merkitystä, millä soittimilla improvisointia harjoitellaan. Mikäli soittimen hallinta on oman taitotason yläpuolella, soittimella voi olla hyvin vaikea lähteä improvisoimaan – saati saada onnistumisen kokemuksia. Lehtomäen (2008) haastattelemat opettajat suosivat improvisaatioharjoituksissa sellaisia instrumentteja, joita on mahdollisimman helppo lähestyä. Tällöin oppilaat pystyvät keskittymään luovaan ajatteluun ja onnistuvat helpommin toteuttamaan ideansa. Esimerkiksi rytmisoittimet ja nokkahuilu nähtiin suhteellisen toimivina soittimina. (Lehtomäki 2008, 42-43.) Ne ovat monelle alakouluikäiselle tuttuja soittimia, joten niihin on ollut helppo tarttua. Myös esimerkiksi laulaen ja kanteleen tai laattasoittimien avulla improvisaatioharjoituksia on helppo toteuttaa.

6 HARJOITUKSET JA MATERIAALI OPIKIRJOISSA

Tarkastelin esi- ja alkuopetukseen suunnattuja oppikirjoja sekä opettajien materiaaleja selvittääkseni, vastaavatko ne opetussuunnitelman tavoitteita. Oppikirjoja uusia verraten harvoin, joten oletin, että niistä löytyisi hyvin niukasti improvisointitehtäviä, jos ollenkaan. Vanhemmista kirjasarjoista olikin vaikeaa löytää aiheeseen liittyviä tehtäviä, mutta tuoreemmista kirjoista löytyi jonkin verran materiaalia.

Monet uudemmissa kirjoissa, kuten WSOY:n *Soi 1–2* (Mikkonen, Räsänen & Salminen 2009), ovat hyvin ajan tasalla esimerkiksi ilmiölähtöisen pedagogiikan ja musiikkiliikunnan saralla. Opettajan materiaalissa kerrotaan kirjan kannustavan luovuuteen, mutta varsinaisia improvisointi- tai sävellystehtäviä löytyy kirjasta vain vähän. *Musiikin mestarit 1–2* (Kaisto, Koskela & Muhonen 2005) on luovien tehtävien osalta samankaltainen kirja. Oppilaan kirjasta löytyy muutama tehtävä, jossa esimerkiksi tehdään omia rytmejä tai soitetaan soolo johonkin kappaleeseen. Opettajan kirjassa ei juurikaan ole lisää tehtäviä, ja ohjeistukset luovaan tuottamiseen liittyen ovat hyvin niukat. ”Tee oma sävellys” tai ”soita soolo” -tyyppinen ohje oppilaalle ei ole riittävä, eikä opettajan materiaalistakaan löydy lisäohjeistusta.

Kirjojen tehtävät ovat enimmäkseen äänimaisematehtäviä tai tehtäviä, joissa keksitään omia melodioita yhden soinnun tai tutun ja yksinkertaisen sointukierron päälle. Monessa kirjassa tällaisia tehtäviä on yhdistetty kanteleen soiton kanssa, esimerkiksi kirjoissa *Soi 1–2* (Mikkonen ym. 2009, 50) ja *Saa laulaa! 1–2* (Arola, Huttunen, Jokelainen & Koskela 2015, 121). Kantele toimii improvisointitehtävissä instrumenttina hyvin koska se on niin helposti lähestyttävä soitin sekä säästykseen että improvisointiin. Yhtä hyvin toimivat laattasoittimet, joita *Musiikin mestarit 1–2* kirjassa käytettiin improvisointitehtävässä (Kaisto ym. 2005, 170).

Kirjasarja *Saa laulaa!* tarjoaa luovaan tuottamiseen liittyviä tehtäviä hiukan enemmän. *Saa laulaa 1–2* oppilaan kirja (Arola ym. 2015) muistuttaa muiden kirjasarjojen oppi-

kirjoja muutamalla improvisointitehtävällään. Kirjan tehtävissä kuitenkin lähdetään improvisoimaan myös soittaen, kun muissa kirjoissa tehtävät painottuvat oman äänen käyttöön. On hyvä, että omia musiikillisia ideoita päästään luomaan myös melodia- ja rytmisoittimilla. Kirjasarjassa on erityisesti huomionarvoista opettajan materiaali, joka sisältää liitteet *Leikkilaari* ja *Keksintäkoppa* (Arola ym. 2015, 160-171). Näistä jälkimmäinen sisältää nimenomaan luovia tehtäviä, joissa improvisoidaan tai tehdään pieniä sävellyksiä. Kirjassa lähestytään musiikin tekemistä ja luomista leikin avulla, ja puhutaan improvisoinnin ja säveltäminen sijaan keksimisestä. Opettajan materiaali tuntuu painottavan erityisesti luovuuskasvatusta, sillä suurin osa tuntisuunnitelmista ja aiheiden lisäohjeista sisältävät keksintätehtäviä. Keksintäosion tehtävissä oppilaat pääsevät itse keksimään lauluun tai leikkiin jotakin uutta ja kehittämään sitä.

Inkeri Ruokonen painottaa *Esi- ja alkuopetuksen musiikin didaktiikka* -teoksessaan (2015, 147) improvisoinnin ja sävellyttämisen tärkeyttä musiikin opetuksen sisällössä jo esikoulussa. Esiopetukseen ei ole tarjolla varsinaisia musiikinkirjoja, mutta materiaalia löytää etsimällä. Monet alakouluun tarkoitetuista harjoituksista soveltuvat myös nuoremmille. Myös Ruokosen kirjasta löytyy hyvä esimerkki improvisoinnin ja leikin yhdistämisestä. Pelissä *Laulavat kuvakortit* yhdistyy eräänlainen muisti-/arvauspeli, sekä lauluimprovisaatio (Ruokonen 2015, 37). Juuri tämän tyyppisistä, yksinkertaisista harjoituksista on hyvä lähteä tutustumaan improvisointiin ja musiikilliseen leikkiin.

7 POHDINTA

Leikkipedagogiikan näkökulma musiikkikasvatukseen on mielestäni erittäin mielenkiintoinen. Uskon, että etenkin alakoulussa leikkipedagogiikkaa voidaan hyödyntää monella eri musiikkikasvatuksen osa-alueella. Erityisesti sellaisissa tehtävissä, joissa usko omaan pystyvyyteen voi olla koetuksella, leikin ei-tavoitteellinen ja turvallinen ilmapiiri voi olla hyvä keino poistaa jännitystä. Itse olen kokenut paljon jännitystä improvisointiin liittyen, sillä improvisointitehtävät ovat useimmiten olleet sooloilua yksin muiden edessä. Tämän tyyppinen tilanne on jotakin aivan muuta kuin turvallinen ja leikillinen. Pelkästään sanat *säveltäminen* ja *improvisointi* voivat kuulostaa niin vaikeilta, että ne itsessään aiheuttavat oppilaille paineita. Musiikin kirjassa *Saa laulaa! 1-2* (Arola ym. 2015) oli tehty hieno oivallus käytettävien käsitteiden suhteen. Improvisoinnista tai säveltämisestä ei juurikaan kirjassa puhuta, vaan sen sijaan käytetään käsitettä keksiminen. Tämä hyvä esimerkki siitä, kuinka jokin opetettava asia voidaan ikään kuin naamioida leikiksi.

Improvisoinnin, sävellyttämisen ja musiikin luovan tuottamisen ollessa painavammassa roolissa opetussuunnitelmassa olisi tärkeää, että opettajankoulutuksessakin se saisi enemmän painoarvoa. Tämä koskee erityisesti luokanopettajakoulutusta, jossa musiikin opiskelu on vain pieni osio opintoja. Kuitenkin tuleville luokanopettajille olisi erityisen tärkeää tarjota enemmän musiikin opetusta tähänkin osa-alueeseen keskittyen, sillä opettajan oma valmius on nähty suurimpana vaikeutena improvisoinnin opetuksessa (Lehtomäki, 2008).

Luovuuskasvatuksen tärkeyttä ei mielestäni voi liioitella; opettajien on kannustettava oppilaita luovaan ajatteluun. Opetussuunnitelma painottaa luovan tuottamisen merkitystä opetuksessa, mutta vastaavatko opettajan koulutus tai oppikirjat ja opettajan materiaalit opetussuunnitelman tavoitteisiin? Lehtomäen tutkimusta (2008) olisi mielenkiintoista jatkaa, erityisesti opettajaopiskelijoihin tai vastavalmistuneisiin

opettajiin keskittyen. Toinen kiinnostava näkökulma aiheeseen olisi musiikkiteknologia ja sen hyödyntäminen leikin ja improvisaation välineenä.

Tällä hetkellä on olemassa paljon luovaan musiikin tuottamiseen tarkoitettuja digitaalisia alustoja ja sovelluksia, joita opettaja ja oppilaat voivat hyödyntää sekä luokassa että koulun ulkopuolella. Erilaisia mahdollisuuksia tutkimalla improvisoinnin ja säveltämisen pedagogiikkaa voidaan kehittää ja tarjota laadukasta, opetussuunnitelman tavoitteet täyttävää opetusta alaluokilta lähtien. Tämä toki vaatii opettajilta kiinnostusta aihetta kohtaan ja mahdollisesti myös lisäkouluttautumista. Onnistumisen kokemukset luovassa toiminnassa ja musiikin parissa ovat kuitenkin hyvin tärkeitä lapsen musiikista kiinnostumisen ja motivoitumisen kannalta. Leikkipedagogiikan periaatteita hyödyntämällä sekä lapsen kehitysvaiheet huomioonottamalla voidaan tarjota opetusta, joka herättää innostuksen luovaan musiikin tekoon. Parhaimmillaan innostus jatkuu läpi elämän.

LÄHTEET

- Arola, A., Huttunen, T., Jokelainen H. & Koskela I. (2015). *Saa laulaa! 1–2*. Helsinki: Otava.
- Arola, A., Huttunen, T., Jokelainen H. & Koskela I. (2015). *Saa laulaa! 1–2 Opettajan opas*. Helsinki: Otava.
- Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014 (EOPS 2014)*. Helsinki: Opetushallitus. Osoitteessa http://www.oph.fi/download/163781_esiopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf
- Hakkarainen, P. & Bredikyte, M. (2013). *Kehittävän leikkipedagogiikan perusteet*. Kogni Oy.
- Holt, D. (1997). Hidden strengths: the case of generalist teacher of art. Teoksessa Holt, D. (toim.) *Primary Arts Education. Contemporary Issues*. Lontoo: Falmer Press.
- Hughes, F. P. (1999). *Children, Play, and Development*. Allyn and Bacon: Needham Heights, MA.
- Huovinen, E. (toim.) (2015). *Musiikillinen improvisaatio – Keskustelunavauksia soivan hetken kulttuureihin*. Turun yliopisto. Utukirjat.
- Kaisto, L., Koskela, I. & Muhonen, S. (2005). *Musiikin mestarit 1–2*. Helsinki: Otava.
- Kansanen & Uusikylä (toim.) (2002). *Luovuutta, motivaatiota, tunteita. Opetuksen tutkimuksen uusia suuntia*. PS-Kustannus: Opetus 2000.
- Laitinen, H. (1993). Impron teoriaa. *Musiikin suunta* 15: 31-40.
- Lehtomäki, T. (2008). "Mikä sopis tähän?" – Musiikillinen improvisaatio peruskoulun alakoulun musiikin opetuksessa. Tampereen yliopisto. Hämeenlinnan opettajankoulutuslaitos. Kasvatustieteiden pro gradu.
- Mikkonen, H., Räsänen, T. & Salminen, P. (2009). *Soi 1–2*. Salakka, A. (toim.) Helsinki: WSOYpro Oy.
- Mikkonen, H., Räsänen, T. & Salminen, P. (2010). *Soi 1–2 Opettajan vinkkipankki*. Salakka, A. (toim.) Helsinki: WSOYpro Oy.

- Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteen 2014* (POPS 2014). Helsinki: Opetushallitus. Osoitteessa http://www.oph.fi/download/163777_perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf
- Ruokonen, I. (2016). *Esi- ja alkuopetuksen musiikin didaktiikka*. Helsinki: Finn Lectura.
- Singer, D., Singer, J., D'Agostino, H. & DeLong, R. (2008). Children's Pastimes and Play in Sixteen Nations: Free-play Declining? Julkaisussa *The American Journal of Play*, 1 (3), 2-7.
- Tan, A-G. (2007) *Creativity: A Handbook for Teachers*. Hackensack, N-J: World Scientific.
- Uusikylä, K. (2002). Voiko luovuutta opettaa? Teoksessa Kansanen & Uusikylä (toim.) *Luovuutta, motivaatiota, tunteita. Opetuksen tutkimuksen uusia suuntia*. PS-Kustannus: Opetus 2000. 42-55.
- Vygotski, L.S. (2003). *Psychology of child development*. Moskova: EKSMO.
- Karr, B. Creativity. *Encyclopedia Britannica*. Osoitteessa <https://www.britannica.com/topic/creativity>
Luettu 15.1.2018.
- Kielitoimiston sanakirja (2017) *Leikki*. Kotimaisten kielten keskus ja kielikone Oy. Osoitteessa <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi>
Luettu 16.1.2018.
- Kim, U. (2007). Creating a world full of possibilities: Indigenous and cultural perspectives. Teoksessa Tan, A-G. (2007) *Creativity: A Handbook for Teachers*. Hackensack, N-J: World Scientific.